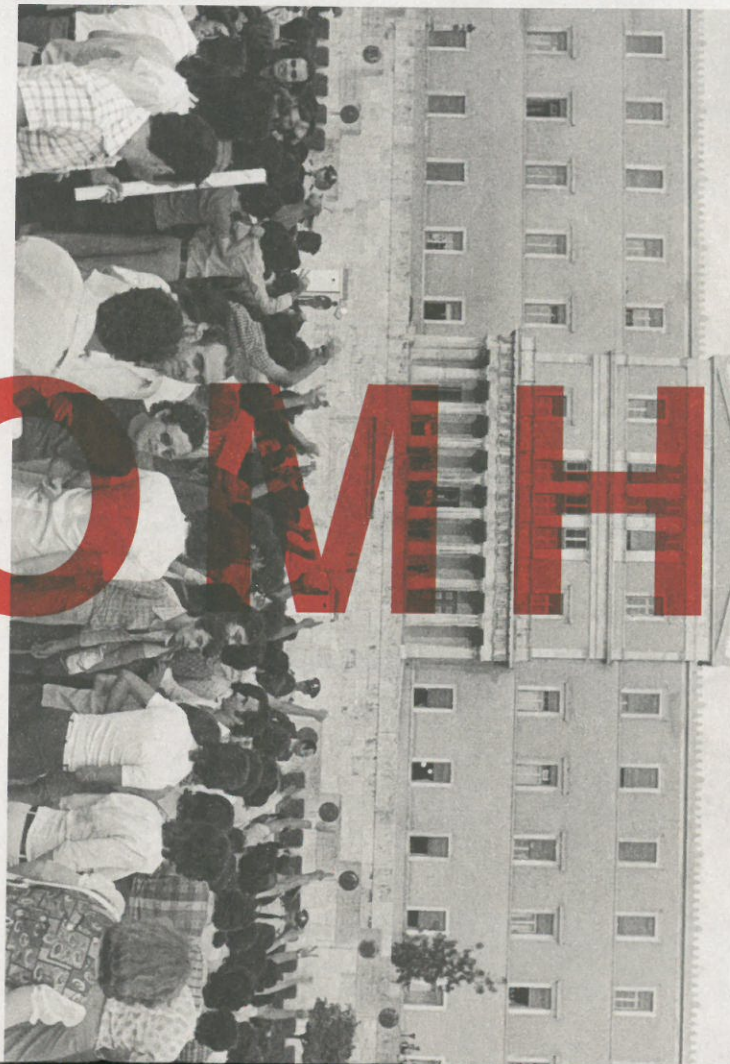

ΕΘΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
ΓΕΝΙΚΑ ΑΡΧΕΙΑ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ
ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΡΑΔΙΟΦΩΝΙΑ ΤΗΛΕΟΡΑΣΗ

ΟΜΗ '74

ΑΠΟ ΤΗ
ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑ
ΣΤΗ ΔΗΜΟ
ΚΡΑΤΙΑ

ΤΟΜΗ '74

ΤΟΜΗ 74

ΑΠΟ ΤΗ ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑ
ΣΤΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΕΚΔΟΣΗΣ
ΣΤΑΥΡΟΣ ΖΟΥΜΠΟΥΛΑΚΗΣ

ΕΘΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
ΓΕΝΙΚΑ ΑΡΧΕΙΑ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ
ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΡΑΔΙΟΦΩΝΙΑ ΤΗΛΕΟΡΑΣΗ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

7	ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΣΑΚΕΛΛΑΡΟΠΟΥΛΟΥ Χαιρετισμός της Α.Ε. της Προόδου της Ελληνικής Δημοκρατίας
8	ΚΥΡΙΑΚΟΣ ΜΗΤΣΟΤΑΚΗΣ Χαιρετισμός του Πρωθυπουργού της Ελληνικής Δημοκρατίας
10	ΚΥΡΙΑΚΟΣ ΠΙΕΡΡΑΚΑΚΗΣ Χαιρετισμός του Υπουργού Παιδείας, Θρησκευμάτων και Αθλητισμού
13	ΣΤΑΥΡΟΣ ΖΟΥΜΠΟΥΝΑΚΗΣ Έκθεση μνήμης και παιδείας
16	ΑΜΑΛΙΑ ΠΑΠΠΑ Η διαμόρφωση του ελληνικού αρχαικού τοπίου στη Μεταπολίτευση
19	ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΖΟΥΛΑΣ, ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΚΑΣΚΑΝΙΩΤΗ ΒΑΣΙΛΗΣ ΑΛΕΞΟΠΟΥΛΟΣ Η Μεταπολίτευση μέσα από το αρχείο της ΕΡΤ

25	ΓΙΑΝΝΗΣ ΓΚΛΑΒΙΝΑΣ ΧΑΡΤΟΓΡΑΦΩΝΤΑΣ ΤΑ ΑΡΧΕΙΑΚΑ ΤΕΚΜΗΡΙΑ ΤΩΝ ΓΑΚ ΓΙΑ ΤΗ ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΤΗ ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΣΗ
43	ΔΗΜΗΤΡΗΣ Π. ΣΩΤΗΡΟΠΟΥΛΟΣ «ΗΜΑΣΤΑΝ ΓΕΜΑΤΟΙ ΝΟΗΜΑΤΑ» Από τη Δικτατορία στη Μεταπολίτευση: η περίοδος που διαμόρφωσε το φανταστικό μιας νέας κοινωνίας
55	ΕΙΡΗΝΗ ΚΑΡΑΜΟΥΖΗ ΑΛΛΑ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ: ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΣΗ, 1974-1975
69	ΓΙΑΝΝΗΣ ΠΑΠΑΘΕΟΔΩΡΟΥ Η «ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΦΑΙΡΑ» ΚΑΙ Η ΕΠΟΧΗ ΤΩΝ ΜΕΤΑΒΑΣΕΩΝ (1974-1989)
85	ΦΙΛΙΠΠΟΣ ΠΑΠΠΑΣ ΒΙΒΛΙΑ ΚΑΙ ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ ΣΤΑ ΠΡΩΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΗΣ ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΣΗΣ Από την υπεργολαβική κορόμφηση στην άνοδο της λογοτεχνίας
101	ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΑΝΤΙΔΙΚΤΑΤΟΡΙΚΟΣ ΑΓΩΝΑΣ
183	ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΣΗ

ΓΙΑΝΝΗΣ ΠΑΠΑΘΕΟΔΩΡΟΥ

Η «πολιτισμική δημόσια σφαίρα» και η εποχή των μεταβάσεων (1974-1989)

I

Μια από τις πιο ενδιαφέρουσες εκδηλώσεις της ζωής και της κίνησης των ιδεών παρατηρείται στις ιστορικές περιόδους και στις εποχές των μεταβάσεων· ιδίως όταν πρόκειται για περιπτώσεις πολιτειακής μεταβολής, μετά από την πτώση αυταρχικών καθεστώτων (π.χ. Ελλάδα, Ιαπωνία). Η περίοδος που εξετάζω (1974-1989)¹ εδώ είναι μια κατεξοχήν τέτοια εποχή. Ήδη από τη σχετική βιβλιογραφία,² και κυρίως από τις μελέτες του Γ. Βουλγари, γνωρίζουμε ότι, ιδίως τα πρώτα χρόνια της Μεταπολίτευσης, χαρακτηρίζονται από μια τριπλή μετάβαση.³ Η πρώτη τη

1. Έχουν γραφτεί πολλά για την περιοδολόγηση της Μεταπολίτευσης, τα πιθανά ορόσημα και το απροσδιόριστο τέλος της. Ειδικά, το 1989, επειδή, α) ανταποκρίνεται στην ολοκλήρωση των βασικών μεταβάσεων, έτσι όπως αυτές περιγράφονται στη σχετική βιβλιογραφία· β) σηματοδοτεί πολιτικά τη λήξη της «εθνικής συμφιλίωσης» (κυβέρνηση Νέας Δημοκρατίας-Συνασπισμού) και γ) συμπίπτει με την εμβληματική πτώση του Τείχους του Βερολίνου. Σε κάθε περίπτωση, ενώ η Μεταπολίτευση έχει μια αμφισβητούμενη ορολογία, κάτι «στιγμιαίο» και κάτι «διάρκει», η «εποχή των μεταβάσεων» μάς βοηθά να κατανοήσουμε τη δυναμική της κοινωνικής αλλαγής και των βασικών μεταρρυθμίσεων της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας. Για να είμαστε περισσότερο ακριβείς, ωστόσο, «ως μια ιστορική περίοδος με διακριτά χαρακτηριστικά, η Μεταπολίτευση διήρκεσε ως το 1985»· βλ. Αντώνης Λιάκος, *Ο ελληνικός 20ός αιώνας*, Πόλις, Αθήνα 2022, σ. 410.

2. Αναφέρω ενδεικτικά: Γιάννης Βουλγари, *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης, Στάθεσή Δημοκρατία σηματοδεμένη από τη μεταπολεμική ιστορία*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2008· ο ίδιος, *Η Ελλάδα από τη Μεταπολίτευση στην Πανκοσμοποίηση*, Αθήνα, Πόλις, 2012· ο ίδιος, *Η μεταπολεμική Ελλάδα, 1974-2009*, Πόλις, Αθήνα 2013· Βασίλης Βαμβακιάς – Παναγιής Παναγιωτόπουλος, *Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80. Κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό λεξικό*, Αθήνα, Επικεντρο, 2014 (α' έκδοση, 2010)· Μανος Αυγερίδης – Έφη Γ'αζη – Κωστής Κορνέτης (επιμ.), *Μεταπολίτευση, Η Ελλάδα στο μεταίχμιο δύο αιώνων*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2015· Βαγγέλης Καρμυνολάκης – Ηλίας Νικολακόπουλος – Τάσος Σακελλαρόπουλος (επιμ.), *Η Μεταπολίτευση '74-'75. Στιγμές μιας μετάβασης*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2016· Γιάννης Δημητράκης – Αναστασία Νάτωνα (επιμ.), *Μεταπολίτευση 1974-1981. Ιστορικά και πολιτισμική ιστορία*, Ρέθυμνο, Εκδόσεις της Φιλοσοφικής Σχολής, Πανεπιστήμιο Κρήτης, 2021· Αντώνης Κλάλης, 1974. *Μεταπολίτευση*, Αθήνα, Μεταίχμιο, 2021· Δημήτρης Τζόβας, *Η Ελλάδα από τη Χούντα στην κρίση. Η συντήρηση της Μεταπολίτευσης*, μτφρ. Ζωή Μπελάς-Αρμάου – Γιάννης Στάμος, Αθήνα, Gutenberg, 2022· Αντώνης Λιάκος, *Ο ελληνικός 20ός αιώνας*, ό.π., σ. 409-466.

3. Καθικοποιώ και συνοψίζω το «σχήμα» των μεταβάσεων που προτείνει ο Γ. Βουλγари (Η Ελλάδα από τη Μεταπολίτευση στην Πανκοσμοποίηση, ό.π., 2012, 68-79). Ας σημειωθεί επίσης πως, στην εισαγωγή τους, ο Μανος Αυγερίδης, η Έφη Γ'αζη και ο Κώστας Κορνέτης προσεγγίζουν τη Μεταπολίτευση μέσα από την έννοια του μετα-

► **Οι δίσκοι του απαγορευμένου
επί Χούντας Μίκη Θεοδωράκη ξανά
στις βιβλινές των διακοπών,
Αύγουστος 1974.**

Φωτογραφία: Αριστοτέλης
Σαρηκώστας / Αρχείο ΕΡΤ

αφορά την «αποκατάσταση» της Δημοκρατίας μέσα από μια νέα «νομιμοποιητική βάση», στην οποία η παλαιότερη δικτική εθνικοφοροσύνη⁴ «έδωσε τη θέση της στην ηγεμονία της προοδευτικής-δημοκρατικής κουλτούρας»,⁵ θωρακίζοντας τους θεσμούς αλλά και το πολίτευμα. Η δεύτερη έχει να κάνει με την πρόσληψη της Ευρώπης/Δύσης, που έπαψε πλέον να αντιμετωπίζεται ως το κύριο «αντι-κομμουνιστικό μπλοκ» του Ψυχρού Πολέμου. Παράλληλα, η ένταξη της χώρας σε νέους υπερεθνικούς οργανισμούς σταθερότητας και ανάπτυξης (π.χ. Ευρωπαϊκή Οικονομική Ένωση), προσέφερε μια εξισορρόπηση στο κλίμα «αντιαμερικανισμού», το οποίο είχε γενικευθεί μετά από την εμπειρία της Χούντας. Η τρίτη, τέλος, μετάβαση αφορά το γεγονός ότι ο προηγούμενος «πολιτισμικο-κοινωνικός συντηρητισμός έδωσε τη θέση του σε μια περισσότερο ελευθεριακή κουλτούρα, η οποία είχε αρχικά ως φορέα το φοιτητικό κίνημα, αλλά βαθμιαία διαχύθηκε στο ευρύτερο κοινωνικό σώμα».⁶

Θα μπορούσαμε, λοιπόν, να πούμε ότι το ελληνικό παράδειγμα χαρακτηρίζεται από μια τριπλή μετάβαση (πολιτική, γεωπολιτική και πολιτισμική), στην οποία μπορεί να εντοπίζε κανείς νέα αξιακά συστήματα, νοοτροπίες και συμπεριφορές, που σφράγισαν τη Μεταπολίτευση. Με άξονα αυτό το ερμηνευτικό σχήμα, θα εστιάσω στην κίνηση των ιδεών και στις πολιτισμικές πρακτικές κατά την περίοδο 1974-1989. Με συνοπτικές αναφορές στο πεδίο της πολιτικής αλλά και της κουλτούρας, θα επιχειρήσω μια σύντομη περιδιάβαση στις «δομές της αίσθησης»,⁷ εκείνης της εποχής. Θεωρώντας πως η κουλτούρα είναι ένα προνομιακό πεδίο για να παρακολουθήσουμε τη δυναμική των κοινωνικών αλλαγών,⁸

χτινικού «χρονότοπου», στον οποίο κυριαρχεί η προοδολογία, η ενδεχομενικότητα αλλά και η δυναμική της ελπίδας και του μέλλοντος. Βλ. σχετικά, *Η Ελλάδα στο μεταίχμιο*, ό.π., σ. 17. Στην ίδια κατεύθυνση, ο Αντώνης Λιάκος (*Ο ελληνικός 20ός αιώνας*, ό.π.) παρατηρεί πως «η μετάβαση, επομένως, δεν είναι μόνο μια αναλυτική κατηγορία των πολιτικών επιστημών για τη μετάβαση από τη δικτατορία στη Δημοκρατία αλλά επίσης και ένας χρονότοπος όπου εκδηλώθηκαν και ενσωματώθηκαν λαϊκές προσδοκίες». Βλ. σχετικά, Βαγγέλης Καραμανωλάκης – Ιωάννα Παπαθανασίου (επιμ.), *Μεταπολίτευση, σαραντα χρόνια μετά. Από την πτώση της δικτατορίας στην κρίση της Δημοκρατίας*, Συζητούν: Σία Αναγνωστοπούλου, Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Μάκης Κουζέλης, Αντώνης Λιάκος, Ηλίας Νικολακόπουλος, Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, ΛΣΚΙ – Η Αυγή, Αθήνα 2014, σ. 17.

4. Άγγελος Ελεφάντης, «Εθνικοφοροσύνη. Η ιδεολογία του τρόμου και της ενοχοποίησης», στον συλλογικό τόμο: *Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967): 4ο Επιστημονικό Συνέδριο* (τόμ. 1), Αθήνα, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα - Πανεπιστήμιο, 1993, σ. 645-654.

5. Γ. Βουλγαρης, *Η Ελλάδα από τη Μεταπολίτευση στην Παγκοσμιοποίηση*, ό.π., σ. 75.

6. Στο ίδιο, σ. 77.

7. Με τις «δομές της αίσθησης» αναφέρομαι στο πλέγμα σχέσεων ανάμεσα σε διαφορετικές μορφές οργάνωσης της κουλτούρας, οι οποίες, ωστόσο, αποτυπώνουν τη βιωμένη εμπειρία μιας εποχής. Βλ. σχετικά Raymond Williams, *Κουλτούρα και Ιστορία*, εισαγ.-μτφρ. Βενετία Αποστολίδου, Αθήνα, Γνώση, 1994, ιδίως σ. 144-147 και 325-335.

8. Αντώνης Λιάκος, *Ο ελληνικός 20ός αιώνας*, ό.π., σ. 411-414.

θα προσπαθήσω να δείξω πως η διασύνδεση των τριών μεταβάσεων (εκδημοκρατισμός, εξευρωπαϊσμός, ελευθεριακή κουλτούρα) δημιουργεί το νέο «παραδειγματικό πρότυπο»⁹ της Μεταπολίτευσης. Με την έννοια του χαρακτηριστικού προτύπου, ωστόσο, δεν εννοούμε μια γραμμική, ενιαία και ομογενοποιητική πορεία. Όπως ορθά παρατηρεί ο Δημ. Τζιόβας, η Μεταπολίτευση εγγράφεται σε μεταβαλλόμενες και αμφίροπες τροχιές, στις οποίες η έννοια της «πολιτισμικής αλλαγής» καθορίζει τη διαδικασία (μετάβαση), την προσδοκία (εκσυγχρονισμός) αλλά και την έκβαση (πλουραλισμός).¹⁰ Από αυτή την άποψη, δεν θα πρέπει να ξεχνάμε πως οι πολιτισμικές αλλαγές επηρεάζουν και, σε μεγάλο βαθμό, διαμορφώνουν τις κοινωνικές συμπεριφορές, ροτές και τάσεις, ακόμη και την ίδια την καθημερινότητα των πολιτών.¹¹

Τα στάδια της πολιτισμικής αλλαγής θα πρέπει να συνδυάζονται, επίσης, με τις ευρύτερες διεργασίες στον χώρο των ιδεών, των θεσμών αλλά και των τρόπων συμμετοχής των πολιτών στην οργάνωση της πολιτικής αλλά και στην παραγωγή/κατανάλωση της κουλτούρας. Σε αυτή την κατεύθυνση, θα πρέπει να τονιστεί «η θετική συμβολή του ελληνικού κράτους στον εκσυγχρονισμό της κοινωνίας» αλλά και η υπαρκτή δράση και ανταπόκριση της «κοινωνίας των πολιτών».¹² Αυτό, δηλαδή, που χαρακτηρίζει το μεταπολιτευτικό παράδειγμα είναι πως υπάρχει μια συνεχής «συνδιαμόρφωση» και «αλληλεπίδραση» του κράτους με την «κοινωνία πολιτών». Όπως παρατηρεί σχετικά ο Γ. Βούλγαρης, «η κρατική συγκρότηση και οι θεσμικές διευθετήσεις αναδεικνύονται σε ουσιαστική ή αυτόνομη μεταβλητή, παράγουν διαφορετικά μοντέλα κοινωνικής εξέλιξης, προσφέρουν διαφορετικές "δομές ευκαιριών" στη συλλογική κοινωνική δράση».¹³ Με αφετηρία αυτή την παρατήρηση, η ερμηνεία της Μεταπολίτευσης θα μπορούσε να εμπλουτιστεί με την ανάδειξη της «χειραφετητικής ικανότητας»¹⁴ των ιδίων των δρώντων κοινωνικών υποκειμένων, με τη μέλετη, δηλαδή, της δράσης τους

9. Βλ. σχετικά Raymond Williams, *Κουλτούρα και Ιστορία*, ό.π., σ. 144.

10. Για τη μεθοδολογική επαναφορά της κουλτούρας ως ερμηνευτικό κλειδί της Μεταπολίτευσης βλ. Δημήτρης Τζιόβας, *Η Ελπίδα από τη Χούντα στην κρίση*, ό.π., σ. 34-40.

11. Brian Longhurst, *Cultural Change and Ordinary Life*, New York, Open University Press, 2007.

12. Για μια συνθετική ερμηνευτική ανάλυση σε αυτή την κατεύθυνση βλ. Γιάννης Βούλγαρης, «Κράτος και κοινωνία πολιτών στην Ελλάδα. Μια σχέση προς επανεξέταση», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 28 (2017), σ. 5-33. Για τις προσεγγίσεις γύρω από την «κοινωνία των πολιτών» βλ. την εμπειροστατημένη παρουσίαση του Alvaro Bianchi, *Gramsci's Laboratory. Philosophy, History and Politics*, μτφρ. Sean Purdy, Λέιντεν/Βοστών, Brill, 2020, σ. 152-175.

13. Γιάννης Βούλγαρης, «Κράτος και κοινωνία πολιτών», ό.π., σ. 11.

14. Andrea Felicetti, *Deliberative Democracy and Social Movements. Transition Initiatives in the Public Sphere*, Λονδίνο/Νέα Υόρκη, Rowman and Littlefield, 2017, ιδίως σ. 7-32.

για τη διάνοιξη μιας καινούργιας «πολιτισμικής δημόσιας σφαίρας»,¹⁵ η οποία καθόρισε την ποιότητα της κοινοβουλευτικής Δημοκρατίας κατά την περίοδο 1974-1989. Θα προσπαθήσω να παρουσιάσω ορισμένες όψεις αυτής της πολιτισμικής δημόσιας σφαίρας, μέσα από την αλληλένδετη σχέση του εκδημοκρατισμού, του εξευρωπαϊσμού και της ελευθεριακής κουλτούρας.

II

Αναμφισβήτητα, η πολιτική μεταβολή του 1974 άρχισε με ένα «παράδοξο».¹⁶ Η μεγάλη «δημοκρατική τομή», που είχε επέλθει μέσα από το κοινό αντιδικτατορικό μέτωπο, είχε δημιουργήσει νέες πολιτικές ανακατατάξεις αλλά και ένα μεγάλο ερωτηματικό. Τι ήταν, άραγε, η Μεταπολίτευση; Μια «αποκατάσταση» της προηγούμενης μεταπολεμικής «καχεκτικής Δημοκρατίας»,¹⁷ μια «αλλαγή φρουράς» του αυταρχικού καθεστώτος, ή μια, όντως, καινούργια συνθήκη ως προς τη σχέση της δημοκρατικής εκπροσώπησης των λαϊκών μαζών μέσα στο πολιτικό σύστημα; Από την άλλη μεριά, τόσο το παρελθόν όσο και το παρόν είχαν μπει σε ένα νέο «καθεστώς ιστορικότητας».¹⁸ Ο φακός της λογοτεχνίας είναι ένα καλό εργαλείο για να δούμε τις διανοητικές ροπές και τις νέες ευαισθησίες της εποχής. Στο *Κιβώτιο* (1975), μέσα από μια πολιτική αλληγορία, ο Άρης Αλεξάνδρου αναρωτιόταν υπονομευτικά για το νόημα του εμφύλιου πολέμου. Στη *Χαμένη Άνοιξη* (1976), ο Στρατής Τσίρκας έφερε στο προσκήνιο τα λουλιανά του 1965 και την επανγενλία του ανοδοκλήρωτου (ή, μήπως, αδύνατου;) εκδημοκρατισμού. Στο *Αντιποίησης Αρχής* (1979), ο Αλέξανδρος Κοτζιάς περιέγραφε ιδεολογικά και πολιτισμικά τον κοινωνικό τύπο του καταδότη-χαφίε· από τις σκοτεινές μεταπολεμικές διαδρομές του έως την εξέγερση του Πολυτεχνείου. Η αυλαία της Μεταπολίτευσης ανοίγει με τις δυναμικές της μνήμης να παρέμβουν καθηλωμένες στον περίφημο «τριακονταετή πόλεμο» (1943-1973) και στο τραυματικό μεταπολεμικό παρελθόν.

15. Για την έννοια βλ. Jim McGuigan, *Culture and the Public Sphere*, Λονδίνο/Νέα Υόρκη, Routledge, 1996, ιδίως σ. 8-21. Προφανώς η «δημόσια σφαίρα» ανάγεται στην κλασική μελέτη του Jürgen Habermas, *Αλλαγή δομής της δημοσιότητας*, *Έρευνες πάνω σε μια κατηγορία της αστικής κοινωνίας*, μτφρ. Λευτέρης Αναγνωστόπουλου, Αθήνα, Νήσος, 1997.

16. Κατά κάποιο τρόπο αυτό το «παράδοξο» αποτυπώνεται και στις ίδιες τις χρήσεις της λέξης «Μεταπολίτευση». Για το θέμα, βλ. Δεσφίνος Καλλιβερέτσας, *Δικτατορία και Μεταπολίτευση*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2017, ιδίως σ. 201-222.

17. Για τον όρο βλ. Ηλίας Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική Δημοκρατία. Κόμματα και εκλογές 1946-1967*, Αθήνα, Πατάκης, 2013.

18. François Hartog, *Καθεστώς Ιστορικότητας. Παρουσιασμός και εμπειρίες του χρόνου*, μτφρ. Δημήτρης Κουσουρής, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2014.

Από την άλλη μεριά, στο *Διηγό βιβλίο* (1976), ο Δημήτρης Χατζής εντοπίζει το ρήγμα ανάμεσα στις παραδοσιακές κοινότητες και στις μοντέρνες κοινωνικές δομές, ενώ, παράλληλα, περιγράφει την «αποξένωση» του ατόμου μέσα στη νέα βιομηχανική οικονομική παραγωγή και στην καταναλωτική κουλτούρα. Το δείγμα μπορεί να συμπληρωθεί με τα *Τρία ελληνικά μονόπρακτα* 1978 του Θανάση Βαλτινού. Τα πρακτικά μιας δίκης από τον «συμμοριτοπόλεμο», τα γράμματα ενός πολιτικού κρατούμενου αλλά και το διαφημιστικό φυλλάδιο από ένα μίξερ συνθέτουν το πείραμα μιας ειδολογικής μείξης των αφηγηματικών ειδών, που όμως παραπέμπει στο κρίσιμο ερώτημα της μετάβασης. Μήπως η Μεταπολίτευση ήταν ένας «απατηλός εκουυχρονισμός»; Μήπως ήταν η σωτηρή συναίνεση σε μια «νόθα ζωή»;¹⁹

Πριν από τον «ανεύρετο σοσιαλισμό», για να θυμηθούμε έναν άλλο χαρακτηριστικό τίτλο βιβλίου εκείνης της εποχής,²⁰ υπήρχε ένα προγενέστερο αίτημα: σε ποιο βαθμό, μπορούσε ο πολίτης να εμπιστευτεί το πολιτικό σύστημα για την ανεύρετη ελευθερία του; Για δεκαετίες, ένα μεγάλο μέρος της μετεμφυλιακής καθημερινής ζωής είχε βασιστεί στην ενοχοποίηση και την καταπίεση. Η εθνικοφροσύνη, ως ιδεολογία του τρόμου, δεν ήταν, ωστόσο, μια ιδεολογία «από τα πάνω». Αντίθετα, εξέφραζε την «οργανική αλληλεγγύη ενός μέλους των λαϊκών-μικροαστικών στρωμάτων με το νέο σύστημα εξουσίας του μεταπολεμικού κράτους».²¹ Αυτή η συναίνεση, συνοδευμένη, τουλάχιστον από το 1961 και μετά, με παρεμβάσεις και απειλές για ένα ενδεχόμενο στρατιωτικό πραξικόπημα,²² ολοκληρώθηκε με τη σωτηρή συγκατάθεση ή, έστω, την ανοχή της κοινωνικής πλειονότητας στο καθεστώς της Χούντας. Παρόλο που η Χούντα «δεν μπόρεσε να συγκροτήσει ένα συνεκτικό ιδεολογικό σύστημα ούτε και να δημιουργήσει πολιτικούς οργανισμούς και νέες ελίτ»,²³ η κληρονομιά της στη Μεταπολίτευση ήταν ο συνδυασμός του πολιτικού αυταρχισμού, της βίας και του πολιτισμικού συντηρητισμού.

19. Βαγγέλης Χατζηβασιλείου, *Η κίνηση του εκκρήμους. Άτομο και κοινωνία στη νεότερη ελληνική πεζογραφία* (1974-2017), Αθήνα, Πόλις, 2018, σ. 91. Σημαντικά στοιχεία για την επίδραση της μεταπολιτευτικής κουλτούρας στην πεζογραφία αλλά και για τη διαμόρφωση της μεταπολιτευτικής κουλτούρας μέσα από την πεζογραφία βρίσκει ο ερευνητής στα συνθετικά βιβλία: Ελισάβετ Κοτζιά, *Ελληνική πεζογραφία 1974-2010. Το μέτρο και τα σταθμά*, Αθήνα, Πόλις, 2020· Δημοσθένης Κουροβίκ, *Η ελιά και η φιλανθρωπία. Εκάδο, κόρημος, άτομο και ιστορία στην ελληνική πεζογραφία 1974-2020*, Αθήνα, Πατάκης, 2021.
20. Άγγελος Ελευθάντης, *Ο ανεύρετος σοσιαλισμός. Επίλογη άρθρων από τον Πολίτη* (1976-1981), Αθήνα, Ο Πολίτης, 1982.
21. Άγγελος Ελευθάντης, «Εθνικοφροσύνη», ό.π. σ. 652.
22. Διονύσιος Καλλιβερετάκης, *Πως φτάσαμε στην 21η Απριλίου*, Αθήνα, Εφημ. των Συντακτών, 2017, ιδίως σ. 50-76.
23. Δέσποινα Παπαγεωργίου, «Η ιδεολογία του καθεστώτος», στον συλλογικό τόμο: Βαγγέλης Καραμανωλάκης (επιμ.), *Η στρατιωτική Δικτατορία 1967-1974*, Αθήνα, Τα Νέα, 2010, σ. 321.

Απέναντι σε αυτό το επικίνδυνο κράμα, το πολιτικό σύστημα ανέλαβε, πάντως, να δώσει, μέσα σε σύντομο και πυκνό χρονικό διάστημα, αρκετά πειστικές απαντήσεις στους πολίτες: το δημοψήφισμα για το πολίτευμα (1974), οι «δίκες των πρωταίων» της Χούντας (1975) και το Σύνταγμα (1975) λειτούργησαν ως βασικές ασφαλιστικές δικλίδες τόσο για την ανασυνκρότηση θεσμών όσο και για την «εκκαθάριση» του χουντικού παρελθόντος και των «σταγονιδίων». Αν και η δεύτερη διαδικασία ήταν πολύ πιο αργή και αρκετά «αμφίθυμη»,²⁴ δεν υπάρχει αμφιβολία πως η «εκκαθάριση» γέννησε μια νέα σχέση εμπιστοσύνης μεταξύ των πολιτών και του κράτους, ενώ ενίσχυσε τη συντηρητική παράταξη, και ειδικότερα τον Κωνσταντίνο Καραμανλή, στην προσπάθεια να αποκοπεί από τους «σκοτεινούς μηχανισμούς του παρακράτους».²⁵ Αν θέλαμε να εντοπίσουμε έναν ακόμη σταθμό στη συνταγματική ιστορία της Μεταπολίτευσης, αναμφισβήτητα θα προκρίναμε την αναθεώρηση του 1986. Τότε ψηφίσθηκε η μεταφορά του κειμένου του Συντάγματος στη δημοτική γλώσσα, και, επίσης, περιορίστηκαν, σε μεγάλο βαθμό, οι αρμοδιότητες του Προέδρου της Δημοκρατίας, ενισχύοντας περαιτέρω το κοινοβουλευτικό σύστημα διακυβέρνησης – έστω και με το αντίτιμο ενός «πρωθυπουργοκεντρικού» συστήματος.

Το «πανηγύρι της Δημοκρατίας», σύμφωνα με την εύστοχη διατύπωση του Αντ. Διάκου,²⁶ είχε έναν καίριο πολιτισμικό αντίκτυπο. Ήταν το τέλος της εποχής του φόβου. Οι άνθρωποι διάβαζαν όποια εφημερίδα ήθελαν, ψήφισαν χωρίς βία και νοθεία, τα σινεμά έπαιζαν «αισθησιακές» ταινίες, οι ατομικές ελευθερίες και τα κοινωνικά δικαιώματα είχαν διευρυνθεί ως αντικείμενο διεκδίκησης και κατοχύρωσης. Παρόλο που υπήρχαν ακόμη κρούσματα λογοκρισίας, καταστολή των κινητοποιήσεων, χειραγώγηση του συνδικαλιστικού κινήματος και κυβερνητικός έλεγχος της Τοπικής Αυτοδιοίκησης,²⁷ τίποτε από όλα αυτά δεν ήταν ικανό να αναστείλει την ορμή και το δημιουργικό πνεύμα της «κοινωνίας των πολιτών». Ο φόβος, αυτή η ιδιάζουσα «αισθηματική αγωγή»²⁸ όλου του μεταπολεμικού κόσμου, είχε δώσει πλέον τη θέση του σε ένα ορθολογικό συναισθημα ιδεολογικών αντιπαράθεσεων και πολιτικών ανταγωνισμών: ακόμη και φανατισμών.

24. Ηλίας Νικολακόπουλος, «Τα διλήμματα της Μεταπολίτευσης», στο: Βαγγέλης Καραμανωλάκης – Ηλίας Νικολακόπουλος – Τάσος Σκελλάρηπουλος (επιμ.), *Η Μεταπολίτευση 74-75*, ό.π., σ. 46.

25. Νίκος Αλιβιζάτος, «Ένα ξεχασμένο επίτευγμα: Οι δίκες των χουντικών», στο: Βαγγέλης Καραμανωλάκης – Ηλίας Νικολακόπουλος – Τάσος Σκελλάρηπουλος (επιμ.), *Η Μεταπολίτευση 74-75*, ό.π., σ. 57.

26. Αντώνης Λιάκος, *Ο ελληνικός 20ός αιώνας*, ό.π., σ. 409.

27. Ηλίας Νικολακόπουλος, «Τα διλήμματα της Μεταπολίτευσης», ό.π., σ. 46.

28. Χρησιμοποιώ την έννοια του Corey Robin, *Φόβος. Η ιστορία μιας πολιτικής ιδέας*, μτφρ. Ιουλία Πεντάζου, επιμ. Παναγιώτης Φραντζής, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2010, σ. 227.

Ωστόσο, η άρνηση, η υπέρβαση και, εντέλει, η ακύρωση του μεταπολεμικού φόβου ήταν απαραίτητη προϋπόθεση για την επιτυχία του δημοκρατικού κοινοβουλευτισμού της Μεταπολίτευσης. Τόσο στις κοινωνικές ελίτ όσο και στα λαϊκά στρώματα, αυτή η νέα «πολιτική αυτοπεποίθηση» δημιουργούσε τις εγγυήσεις για μια οδόνα και μεγαλύτερη συμμετοχή των πολιτών στα κοινά. Το αποτύπωμα στη γλώσσα και στα πολιτικά λεξιλόγια της εποχής είναι χαρακτηριστικό. «Το βάθεμα και το πλάτεμα» της Δημοκρατίας, η «πλέρια Δημοκρατία», ο «λαός στην εξουσία», ο «σοσιαλισμός, μέσα από τη Δημοκρατία», αυτά και πολλά άλλα δείχνουν πως, πίσω από τα συνθήματα, είχε εδραιωθεί η διεκδίκηση για μια νέα σχέση πολιτικής εκπροσώπησης.

Από την άλλη μεριά, καθώς οι θεσμοί που ανήκαν στο προηγούμενο «πλέγμα της εξουσίας»²⁹ (Παλάτι, Στρατός, Εκκλησία) έχασαν πλέον τη ιδεολογική και πολιτισμική νομιμοποίησή τους, το δημοκρατικό πολίτευμα έφερε στο προσκήνιο τα μαζικά πολιτικά κόμματα. Τα μεταπολιτευτικά κόμματα, ανανεωμένα σε προσωπικό και με σαφή προσήλωση στον κοινοβουλευτισμό, «αναδεικνύονται ως το θεσμικό όχημα της δημοκρατικής μετάβασης, αναλαμβάνοντας να οργανώσουν «πειθαρχημένα» την εκκρεμή ένταξη/συμμετοχή των μαζών στο πολιτικό σύστημα».³⁰ Για την Αριστερά, και μάλιστα την κομμουνιστική, το θέμα παρουσιάζει μια ιδιαιτερότητα. Η «νομιμοποίηση» του ΚΚΕ αλλά και η αντιδογματική αίγλη του ΚΚΕ εσ., μετά τη διάσπαση του 1968 και τον αντιδικτατορικό αγώνα,³¹ άνοιγε νέες προοπτικές, που υπερέβαιναν πλέον το «εμφύλιο τραύμα» και τις προηγούμενες διαιρετικές τομές. Όπως παρατηρεί σχετικά ένας κρίσιμος αυτόπτης μάρτυρας της εποχής, ο Νίκος Πουλαντζάς, «ορισμένοι απ' αυτούς που ανέτρεψαν το καθεστώς πόνταραν, τουλάχιστον για τη μεταβατική περίοδο και σύμφωνα με τις απόψεις τους, στις πολιτικές οργανώσεις των λαϊκών μαζών' και ιδιαίτερα στα κομμουνιστικά κόμματα σαν παράγοντες "της τάξης" και συγκρότησης των λαϊκών αγώνων σε "λογικά" όρια».³²

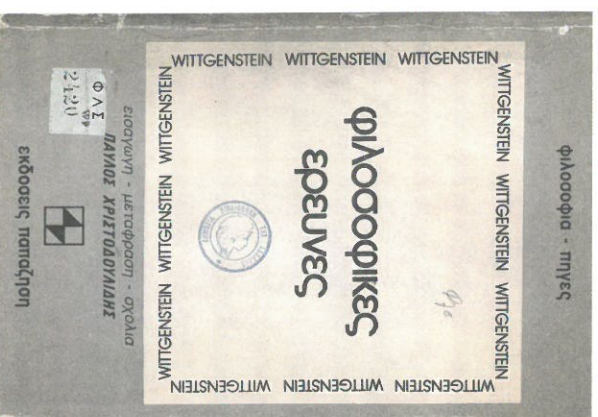
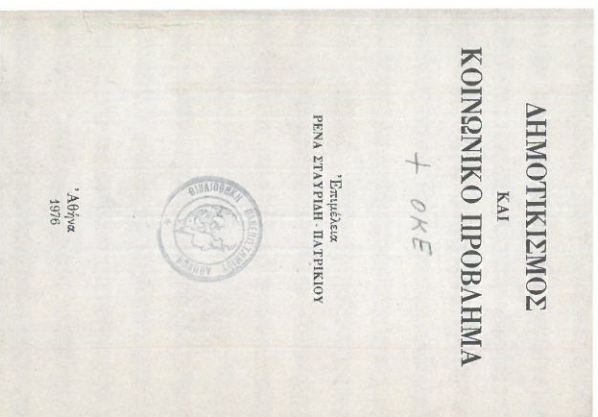
Με άξονα, επομένως, τον «εκδημοκρατισμό», τα μαζικά πολιτικά κόμματα της Μεταπολίτευσης θα δημιουργήσουν ένα κλίμα ανταγωνιστικής κοινοβουλευ-

29. Αντώνης Λιάκος, *Ο ελληνικός 20ός αιώνας*, ό.π., ιδίως σ. 372-386.

30. Μ. Σπουρδαδάκης - Ευθ. Παπαθωσόπουλος, «Κόμματα, ομάδες συμφερόντων και οι μετασχηματισμοί στο σύστημα εκπροσώπησης. Πέρα από τις θεωρίες της κρίσης», στο: Ξ.Ι. Κονιδής - Χ.Θ. Ανδρούτσος, *Κρίση του ελληνικού πολιτικού συστήματος*, Αθήνα, Παπαζήσης, 2008, σ. 298.

31. Ιωάννα Παπαθανασίου, «Η Αριστερά: Από την επιβολή της Δικτατορίας στη διάσπαση», στο: Βαγγέλης Καραμανωλάκης (επιμ.), *Η στρατιωτική Δικτατορία 1967-1974*, ό.π., σ. 369-375.

32. Ν. Πουλαντζάς, *Η κρίση των δικτατοριών. Πορτογαλία - Ελλάδα - Ισπανία*, μτφρ. Χριστίνα Αργιαντώνη, επιμ. Άγγελος Ελευθέρης, Αθήνα, Θεμέλιο, 2006 (πρώτη έκδοση, 1975), σ. 106.

Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα (1976)
Σημαντική έκδοση με κείμενο και επιμέλεια της Ρένας Σταυρίδη-Πατρικίου. Χαρακτηριστικό δείγμα της «Νέας Ελληνικής Βιβλιοθήκης» των εκδόσεων Ερμής, με διευθυντή τον Άκη Αγγέλου, η οποία είχε ξεκινήσει στη Δικτατορία την ενδιαφέρουσα πορεία της.

Wittgenstein, φιλοσοφικές έρευνες (1977)
Χαρακτηριστικό δείγμα της φιλόδοξης σειράς φιλοσοφίας, που εγκαινιάσαν το 1977 οι εκδόσεις Πατάκης με διευθυντή τον αείμνηστο Νίκο Γιανναδάκη, με εισαγωγή, μετάφραση και σχόλια του Πιότρου Χριστοδουλίδη.

τικής σταθερότητας, μέσα στο οποίο θα διατυπωθεί και το αίτημα της κοινωνικής αλλαγής. Το αίτημα αυτό, με ισχυρές αναφορές στη μεταπολεμική ιστορία και στην πολεμική διάκριση «Δεξιά-Αντιδεξιά», θα βρει προνομιακή έκφραση στην εμφάνιση ενός καινούργιου κόμματος. Το ΠΑΣΟΚ, κυρίως από το 1977 έως το 1981, δεν θα «απορροφήσει» μόνο τα προηγούμενα ιστορικά κομματικά μορφώματα στον χώρο του Κέντρου (Ένωση Κέντρου) και της Αριστεράς (ΕΔΑ), αλλά θα διαμορφώσει και έναν ευρύτερο «ορίζοντα προσδοκίων» για την κοινωνική χειραφέτηση και την προοπτική της εξουσίας. Ο λαϊκισμός, έννοια-κλειδί για την κατανόηση της εποχής αλλά και για την κατανόηση των διανοητικών εργαλείων γύρω από την ανάδυση της εποχής στη συγχρονία της,³³ γίνεται το κύριο φαινόμενο για την περιγραφή του «μετασχηματισμού των μικροαστικών τάξεων» αλλά και για την κριτική απέναντι στη μεταπολιτευτική «δημαγωγία του μπαλκονιού». Στη Ρεζέρβα (1979), ο Διονύσης Σαββόπουλος τραγουδούσε: *Θυμάσαι που βαδνύνες εκεί στην εξορία/ και διάβαζες και Πίτσο και αρχαία τραγωδία/ Τώρα κοκορεύεσαι απάνω στον εξώστη / και μιλάς στο πόπλο σαν το ναυαγώστη. / Στη φοιτητούδα που σ' έχει ερωτευτεί / θα σε καταγγείλω, πονηρέ πολίτευτή.*

33. Άγγελος Ελεφάντης, *Στον ασπασμό του λαϊκισμού*, Αθήνα, Ο Πολίτης, 1991. Η ανάδυση του λαϊκισμού ξεκινά ήδη από το 1977, στους κόλπους του περιοδικού Ο Πολίτης.

Ταυτόχρονα, με μια μάλλον ασαφή ταξική ορολογία, εμφανίζονται, επίσης, και οι σχετικοί όροι που προσπαθούν να περιγράψουν την άνοδο της «μεσαιάς τάξης»:³⁴ «μικρομεσαία», «μικροαστοί», «νοικοκυραίοι», «μη προνομιούχοι». Ανεξάρτητα από τις αρνητικές ή θετικές συνδηλώσεις των όρων (ανάλογα με την οπτική γνώια), δημιουργείται πολιτισμικά η εικόνα της κοινωνικής κινητικότητας, η διαγενεακή αναπαγωγή του οικονομικού κεφαλαίου, η βεβαιότητα της πρόσβασης σε ένα μέλλον ευμάρειας και ευζωίας. Το πεδίο αυτό θα αναλάβουν να το υποστηρίξουν οι νέες καταναλωτικές πρακτικές, οι διαφημίσεις προϊόντων και υλικών αγαθών, η έκρηξη στην αγορά κατοικίας και αυτοκινήτων. Δεν υπάρχει αμφιβολία πως μέσα στη Μεταπολίτευση γεννιέται ένα νέο «βιοτικό ύψος», το οποίο συνδυάζει την οικονομική δυνατότητα των ατόμων (οικονομικό κεφάλαιο) με το πολιτισμικό κεφάλαιο (εκπαίδευση, γνώση, τέχνες), τον κύκλο των κοινωνικών επαφών της οικογένειας και το συμβολικό κεφάλαιο της κοινωνικής ανόδου.³⁵ Πρόκειται για ένα «γούστο» και μια πολιτισμική «έξη», που αντιστοιχεί σε μια συγκεκριμένη κοινωνική διαστρωμάτωση («μεσαία τάξη»), αλλά ταυτόχρονα συντονίζει τα βιώματα, τα συναισθήματα και τις αξίες αυτής της κοινωνικής κατηγορίας σε μια νεωτερική προοπτική. Αν αυτό που διέκρινε τον μεταπολεμικό κόσμο ήταν, δηλαδή, η ταξική «πολυθένεια»,³⁶ στη Μεταπολίτευση, ο «μεσοαστικός φαινότυπος» παράγει μια καινούργια αυτο-εικόνα, που δεν είναι στενά οικονομικά επικαθορισμένη. Ο ιντιβιντουαλισμός (ατομισμός) έρχεται στο προσκήνιο ως ένα αίτημα ευεξίας και «ευελιξίας της απολαυστικής ζωής».³⁷

Δεν είναι τυχαίο ότι και στη λογοτεχνία, και ειδικά στην πεζογραφία της εποχής, εντοπίζουμε ένα «μοντέλο του ήρωα» που ανταποκρίνεται σε αυτές τις αμφίροπες σχέσεις ατόμου και κοινωνίας. Η «ελευθερία του ατόμου», για παράδειγμα, εκφρασμένη μέσα από τον «πόθο για απελευθέρωση από τον κοινωνικό περίγυρο», αποτυπώνεται πολύ παραστατικά στο μυθιστόρημα *Βιοτεχνία υαλινών* (1975) και στη νουβέλα *Η κυρία Κούλα* (1978), του Μένη Κουμανταρέα.³⁸ Δεν έχουμε παρά να διανύσουμε τη δεκαετία για δούμε πως, λίγο αργότερα, στη *Φανέλα με το εννιά* (1986), αυτό το «ελεύθερο» άτομο, ενώ αγωνίζεται να κρατήσει απαράβαστο τον ιδιωτικό χώρο και τις αξίες του, συντρίβεται κάτω από την

34. Για το θέμα βλ. αναλυτικά Παναγιής Παναγιωτόπουλος, *Περιπέτειες της μεσαιάς τάξης. Κοινωνολογικές καταγραφές στην Ελλάδα της ύστερης Μεταπολίτευσης*, Αθήνα, Επικεντρο, 2021.

35. Pierre Bourdieu, *Η διάκριση. Κοινωνική κρατική της καλαισθητικής κρίσης*, μτφρ. Κική Κουμπιμένη, πρλγ. Νίκος Παναγιωτόπουλος, Αθήνα, Πατάκης, 2008, σ. 219.

36. Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Κράτος, κοινωνία, εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1986.

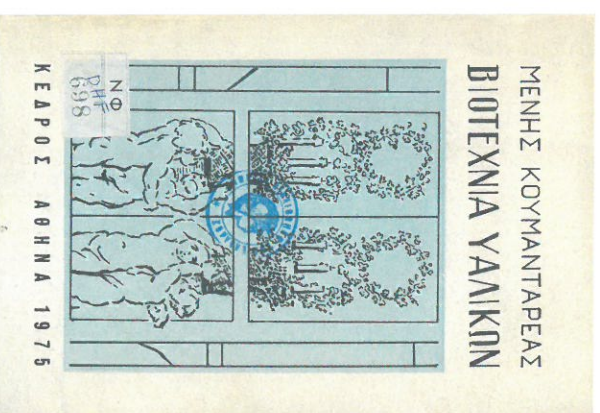
37. Παναγιής Παναγιωτόπουλος, *Περιπέτειες της μεσαιάς τάξης*, ό.π., σ. 85.

38. Βαγγέλης Χατζηβασιλείου, *Η κίνηση του εκκρεμούς*, ό.π., σ. 133.

πίεση του περιβάλλοντος. Πρόκειται για τις δύο όψεις του ίδιου φαινομένου, που συμπυκνώνουν τις εντάσεις ανάμεσα στον «οργανισμό» και την «οργάνωση» μιας κοινωνίας.³⁹ Το «γενικευμένο εγώ» της συλλογικής συμμετοχής δεν αναρεί το «ατομικό εγώ», που εκπαιδεύεται σε νέους «τρόπους ζωής». Αντίθετα, μέσα από αυτή την «εξατομίκευση»⁴⁰ γεννιέται η νέα «πολιτισμική δημόσια σφαίρα», κυρίως στο πεδίο της επικοινωνίας, της ψυχαγωγίας αλλά και της διασκέδασης.

Γι' αυτό, άλλωστε, η συλλογική δράση και η συμμετοχή δεν εξαντλούνται στον χώρο των κομμάτων. Στα εργασιακά σωματεία, στον συνδικαλισμό, στις απεργιακές κινητοποιήσεις, στα φοιτητικά στέκια, στα φεστιβάλ, στα πάρτι αλλά και τις συναυλίες υπάρχει μια πρωτοφανής συμμετοχή του πλήθους· μόνο που μέσα στο πλήθος αρχίζουμε πλέον να διακρίνουμε και τα άτομα. Από την επεισοδιακή πρώτη πορεία για το Πολυτεχνείο (Νοέμβριος 1975) έως το πάρτι του Λουκιανού Κηλαηδόνη στη Βουλιαγμένη (Ιούλιος 1983) κάτι έχει αλλάξει στα νοοτροπικά χαρακτηριστικά αυτού του πλήθους. Κατά τη διάρκεια της Μεταπολίτευσης αναδύεται ένας νέος τύπος υποκειμενικότητας, που διεκδικεί εναλλακτικούς «τρόπους ζωής», συμμετέχει στην «καταναλωτική διασκέδαση», επιδεικνύει τα αγαθά της ατομικιστικής ευδαιμονίας, υιοθετεί τα δυτικά πρότυπα, αποκτά μεγαλύτερη σεξουαλική ελευθεριότητα.

Αν κάτι καινούργιο έφερε η Μεταπολίτευση ήταν η εμφάνιση στις ταυτότητες, στην πολιτισμική διαφορά, στα δικαιώματα, στις έμφυλες σχέσεις. Το «γυναικείο ζήτημα»⁴¹ γρήγορα εμπλουτίστηκε και από τα ζητήματα που έβεταν οι οργανώσεις της ομοφυλοφιλικής κοινότητας. Η Κίνηση Δημοκρατικών Γυναικών (1975), η Ένωση Γυναικών Ελλάδας (1976) το Απελευθερωτικό Κίνημα Ομοφυλοφίλων Ελλάδας (1976), το περιοδικό *Λυγρή* (1978), η Αυτόνομη Ομάδα Ομοφυλόφιλων Γυναικών (1979) και το περιοδικό *Κράξιμο* (1981) αποτελούν διαφορετικές αλλά συμπληρωματικές στιγμές αυτής της διαδικασίας. Είναι και αυτή μια σημαίνουσα όψη της καινούργιας «πολιτισμικής δημόσιας σφαίρας», η οποία συμπύκνωνε και συμπεριελάμβανε ευρύτερες μορφές κοινωνικής διαμετρικής αλλά και αλληλεγγύης. Σε πρώτη φάση, αυτά τα ταυτοτικά κινήματα επιδίωξαν συμμαχίες με τα «προοδευτικά κόμματα» και με τους χώρους της εξωκοινοβουλευτικής Αριστεράς, ενώ, ταυτόχρονα, απέκτησαν μια συμβολική αίγλη, στο επίπεδο των ιδεών, μέσα από τη συστηματική –και κάποτε σκόπιμα προκλητική– προβολή τους σε

Βιοτεχνία υαλινών (1975)

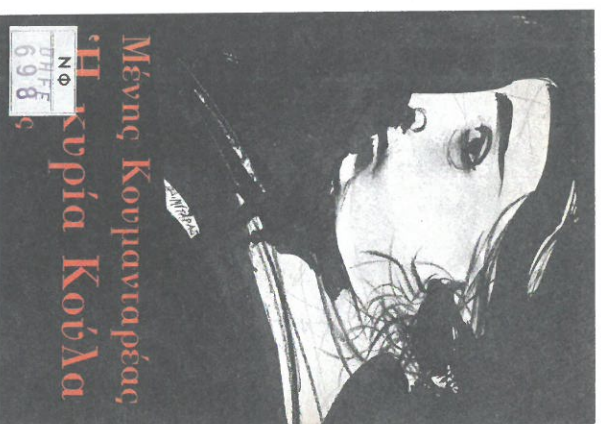
Η κυρία Κούλα (1978)

Η επιθυμία του στόμου για απελευθέρωση από τον κοινωνικό περίγυρο αποτυπώνεται παραστατικά στο μυθιστόρημα του Μένη Κουμανταρέα *Βιοτεχνία υαλινών*, όπως και στη νουβέλα του ίδιου *Η κυρία Κούλα* (1978).

39. Raymond Williams, *Κουλτούρα και Ιστορία*, ό.π., σ. 211.

40. Στο ίδιο, σ. 215.

41. Για το γυναικείο ζήτημα στην περίοδο της Μεταπολίτευσης βλ. Ελένη Βαρίκα, *Με διαφορετικό πρόσωπο: φύλο, διαφορά και οικουμενικότητα*, Αθήνα, Κατάστι, 2000.

πρωτοποριακά περιοδικά της εποχής (π.χ. το περιοδικό *Τέταρτο του Μάνου Χατζιδάκι*), ή σε underground περιοδικά (π.χ. το *Ιδεοδρόμιο* του Λεωνίδα Χρηστάκη). Το πέραςμα από τον «οίκο στο δῆμο»⁴² είχε αρχίσει να συντελείται. Μια σειρά από δημόσιες εκδηλώσεις αλλά και νομοθετικές αλλαγές επιβεβαιώνουν πως ο νομοθέτης άκουγε πλέον και αυτές τις νέες φωνές. Η διοργάνωση της πρώτης δημόσιας διαμαρτυρίας της ομοφυλοφιλικής κοινότητας στα Προπύλαια (1981) αποτελεί την πιο σημαντική στιγμή της συγκεκριμένης κοινότητας για την απόσυρση του νομοσχεδίου «περί της εξ αφοροδισίων νόσων προστασίας». Ανάμεσα στις άλλες καινοτομίες της ίδιας περιόδου σίγουρα ξεχωρίζει η υπογραφή της σύμβασης για την εξάλειψη όλων των μορφών διακρίσεων ενάντια στις γυναίκες (1981), η αναθεώρηση του οικογενειακού κώδικα (1983), η αποπαινωποίηση της μοιχείας και των εκτρώσεων, η θέσπιση του πολιτικού γάμου και του διαζυγίου, η απανόρευση των εργασιακών διακρίσεων για τις γυναίκες.

Οι νομοθετικές μεταρρυθμίσεις συμπεριελάμβαναν πλέον και τις πολιτισμικές μεταβάσεις σε θέματα ταυτότητων. Τα ζητήματα νεολαίας, τα δικαιώματα των στρατιωτών, η υπεράσπιση για τους αντιρρησίες συνείδησης, δημιουργούσαν μια νέα αντίληψη για τα όρια αλλά και για μορφές διαπραγμάτευσης ανάμεσα στην ιδιωτική και τη δημόσια σφαίρα. Το θέμα των «πολιτικών της ταυτότητας» (identity politics), όμως, δεν ήταν αυστηρά ζήτημα δικαιωμάτων. Είχε να κάνει με τους ευρωπαίους «πολιτισμικούς δυϊσμούς»⁴³ και τα δίπολα που απασχολούσαν τη σχέση της εθνικής ταυτότητας με τους λαγής-λαγής Άλλους της πρώιμης και της ύστερης Μεταπολίτευσης. Το μυθιστόρημα της Ρέας Γαλανάκη *Ο βίος του Ιωσήφ φερικ Πασά - Spina del Cuore* (1989) δεν εγκαινιάζε μόνο μια νέα εποχή για το ιστορικό μυθιστόρημα. Σηματοδοτούσε τη βαθιά εσωτερική σύγκρουση στην πορεία διαμόρφωσης της νεοελληνικής κοινωνίας, θέτοντας, ταυτόχρονα, το πρόβλημα του υβριδισμού στα δῆθεν «αυθεντικά» και «καθαρά» εθνικά παρελθόντα. Δύο χρόνια νωρίτερα, το 1987, με τη συλλογή διηγημάτων *Ντιάλο' μμ, Χριστάκη* του Σωτήρη Δημητρίου, η διασπορά, ο ξεριζωμός και η μετανάστευση έμπαιναν δυναμικά στην πεζογραφία, επαναφέροντας το θέμα της ετερότητας στη μικρή αλλά και στη μεγάλη κλίμακα. Πώς θα μπορούσε να ακουστεί η φωνή και να κατοχυρωθούν τα δικαιώματα αυτών των Άλλων; Αν αξίζει να σημειωθεί κάτι σε αυτή τη διαδικασία, πάντως, είναι πως πολλά από αυτά τα ταυτοτικά ζητήματα, καθώς και πολλά από τα «κινήματα βάσης», δεν θα είχαν κατακτήσει τους στόχους τους χωρίς τη συνδρομή και, ενδεχομένως, τη θεσμική πίεση της ευρωπαϊκής σύγκλισης.

42. Δημήτρης Τζόβας, *Η Ελλάδα από τη Χούντα στην κρίση*, ό.π., σ. 309-358.

43. Στο ίδιο, σ. 41-77.

III

Ήδη από το Σύνταγμα του 1975 κατοχυρώνονταν μια σειρά από ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα, που παρέπεμπαν σαφώς στη σύγκλιση με τον ευρωπαϊκό χώρο Δικαίου. Λίγο αργότερα, το πολιτισμικό εκκρεμές ανάμεσα στο δίπολο Ανατολή/Δύση θα μπει σε νέα θεσμική προοπτική και μάλιστα στη «μεγάλη διάρκεια». Από την αρχική πρωτοβουλία του Κωνσταντίνου Καραμανλή για την ένταξη της Ελλάδας στην ΕΟΚ έως τις ευρωεκλογές του 1989, όλα τα κόμματα εξουσίας είχαν προσχωρήσει συναινετικά στον ευρωπαϊκό προσανατολισμό της χώρας. Ακόμη και ο αρχικός ευρωσκεπτικισμός του ΠΑΣΟΚ είχε καμφθεί και είχε αντικατασταθεί από έναν διπλωματικό πραγματισμό. Στον χώρο της Ανανεωτικής Αριστεράς, εξάλλου, μετά από μια αρχική επιφύλαξη, η συζήτηση δεν ήταν για το αν η Ελλάδα πρέπει να ενταχθεί στην ΕΟΚ, αλλά για το «είδος» των ευρωπαϊκών πολιτικών. Έτσι, αν το ΚΚΕ εσωτερικού και, αργότερα, ο Συνασπισμός, μιλούσε για την «Ευρώπη των εργαζομένων» απέναντι στην «ΕΟΚ των μονοπωλίων», στις εκλογές του 1989 η προεκλογική αφίσσα του ΠΑΣΟΚ έγραφε «1989-1992. Η κρίσιμη τετραετία. Η Ελλάδα είναι έτοιμη για την Ευρώπη».⁴⁴ Μετά τη δύσκολη υπογραφή της συνθήκης του Μάαστριχτ από τον Κωνσταντίνο Μητσοτάκη (1992), ο Κώστας Σημίτης ανέλαβε την ένταξη της χώρας στην Οικονομική και Νομισματική Ένωση (2001), στοχεύοντας στην ενδυνάμωση των πολιτικών σύγκλισης και ενοποίησης της Ευρώπης. Εξάλλου, το αίτημα της Κύπρου για την ένταξη της στην Ευρωπαϊκή Ένωση, ένα αίτημα που εκκρεμούσε για χρόνια, έγινε κατ' αρχάς δεκτό προς εξέταση στο Ευρωπαϊκό Συμβούλιο, τον Ιούνιο του 1994. Η υπογραφή της Πράξης Προσχώρησης της Κύπρου στην ΕΕ (Στοά Αττάλου, 16/4/2013), κατά τη διάρκεια, μάλιστα, της ελληνικής προεδρίας, ολοκλήρωσε μια εθνική στρατηγική, με σαφή γεωπολιτική σημασία.

Παρόλο που στο εσωτερικό της χώρας υπήρχαν ακόμη ισχυρά ρεύματα αντιδυτικισμού, αυτοχθονικών αναδιπλώσεων («Η Ελλάδα ανήκει στους Έλληνες») ή ακόμη και παραδοσιοκρατίας («νεορθόδοξοι»), η πορεία προς την Ευρώπη δεν απειλήθηκε. Αντίθετα, ο «εξευρωπαϊσμός» ταυτίστηκε με μια διαδικασία «πολιτισμικής προτυποποίησης»: οι αποκλίσεις και οι συγκλίσεις με το ευρωπαϊκό πρότυπο εξελίχθηκαν σε ένα είδος μέτρησης της «καθυστερήσης» και του «εκσυγχρονισμού» της νεοελληνικής κοινωνίας. Το ζήτημα ωστόσο δεν ήταν αυτό το προβληματικό πολιτισμικό βαρόμετρο αλλά η αργόσυρτη μμητική

44. Στο ίδιο, σ. 86.

πλάνη: η παγδαία αύξηση των εισαγόμενων καταναλωτικών αγαθών, η μείωση της ευχώριας παραγωγής και η κακή διαχείριση σε κρίσιμες λειτουργίες του δημόσιου τομέα οδήγησαν τόσο σε επιδείνωση των δημόσιων ελλειμμάτων όσο και σε αύξηση των χρεών.

Αντίστοιχα, οι προκλήσεις της σύγχρονης μαζικής κουλτούρας (κοινωνία του θεάματος, καταναλωτισμός, ποδοσφαιρικός οπαδισμός, διάδοση μόδης-υπαίθρου, επιδεικτική νυχτερινή διασκέδαση) έδειχναν πως το μοντέλο ανάπτυξης είχε επιταχύνει τις κοινωνικές και πολιτισμικές αντιφάσεις. Σε μια από τις χαρακτηριστικές συνεντεύξεις του, ένας πρωταγωνιστής της προηγούμενης περιόδου, ο Στρατής Τσίρκας, διαπιστώνει με παράπονο τη διάρρηξη του ενιαίου αντιδικτατορικού μετώπου («τα γεγονότα μας βρήκαν απροετοίμαστους», «γίναμε μονάδες»), ανησυχεί για τον «πολιτισμό της εικόνας» και την κυριαρχία της τηλεόρασης, προτείνει «άρματα κουλτούρας με διαλεγμένα βιβλία» στις πόλεις και στις επαρχίες, και θεωρεί πως η επιστροφή στον «κριτικό ρεαλισμό» μπορεί να είναι ένας γόνιμος τρόπος για να αξιοποιηθούν οι πρόσφατες ιστορικές και πολιτικές εμπειρίες.⁴⁵ Η ειρωνεία είναι πως η συνέντευξη του Τσίρκας δημοσιεύεται δίπλα ακριβώς από το τηλεοπτικό πρόγραμμα της ημέρας, στο οποίο αναφέρονται οι δημοφιλείς σειρές της εποχής: «Η γειτονιά», «Ο Κότζακ» αλλά και οι νεοεμφανιζόμενοι «Ρεπόρτερς». Η ειρωνική συμπαράθεση επιβεβαιώνει την καινούργια αφετηρία: μια νέα εποχή είχε ξεκινήσει.

Η «πολιτισμική αμηχανία» γύρω από το νέο τοπίο διασταυρωνόταν επίσης με το αβέβαιο, πληθυντικό και κοινωνικά ριζοσπαστικοποιημένο κοινό της Μεταπολίτευσης. Αναμφισβήτητα, η νεολαία ήταν ένας καινούργιος πρωταγωνιστής «με εξέχοντα ρόλο στα πολιτικά και κοινωνικά δρώμενα και βέβαια μέσα στα ίδια τα πανεπιστήμια».⁴⁶ Ωστόσο, η μετατόπιση του αξιακού συστήματος ήταν έκδηλη και σε άλλα στρώματα της κοινωνίας, κυρίως σε εκείνα όπου οι προσδοκίες κοινωνικής ανέλιξης συνοδεύονταν με ποικίλες προσλήψεις της «δουτικής» κουλτούρας αλλά και με παράλληλες αναζητήσεις της «λαϊκότητας».⁴⁷ Δεν έχει κανείς παρά να δει την άνθιση του χώρου της διαφήμισης για να καταλάβει ότι η «εντατικοποίηση της κατανάλωσης» και η «φαινομενική μίμηση του νεωτερι-

45. Στρατής Τσίρκας, «Μας απειλεί ο πολιτισμός της εικόνας», εφημ. *Η Καθημερινή*, 25.4.1975, σ. 2.

46. Βαγγέλης Καραμανωλάκης, «Ανύστατη εκπαίδευση: Η επόμενη μέρα», στο: Βαγγέλης Καραμανωλάκης – Ηλίας Νικολακόπουλος – Τάσος Σκελλαρόπουλος (επιμ.), *Η Μεταπολίτευση* 74-75, ό.π. σ. 156.

47. Βλ. τη σχετική συζήτηση γύρω από την έννοια της λαϊκότητας σε δύο εμβληματικά περιοδικά της Ανεξαρτητής Αριστεράς, όπως την ανασυνγκρετεί ο Κώστας Καραβίδας, «Αναζητήσεις της λαϊκότητας: Ιδεολογικές διασταυρώσεις και απομακρύνσεις στο *Αντί* και στον *Πολίτη*», στο: Μάνος Ανερίδης – Έφη Γαζή – Κωστής Κορνέτης (επιμ.), *Μεταπολίτευση*, ό.π., σ. 302-316.

κού» παράγουν νέες συμπεριφορές και εναλλακτικές ταυτότητες.⁴⁸ Αλλά και στο επίτεδο της καλλιτεχνικής δημιουργίας παρατηρούμε την «ανάδοση μη ιεραραχικών συλλογικοτήτων» (συλλόγων, σωματείων, ομάδων, περιοδικών), οι οποίες αναζητούν την καλλιτεχνική πρωτοπορία όχι μόνο μέσα από τη στενή πολιτική ένταξη αλλά και μέσα από την ανανοηματοδότηση της σχέσης της τέχνης με την κοινωνία, τους θεσμούς, τη σεξουαλικότητα κ.λπ.⁴⁹ Βέβαια, όπως πάντα, τον πρώτο λόγο τον έχουν οι διανοούμενοι. Ποιοι ήταν όμως οι διανοούμενοι της Μεταπολίτευσης;

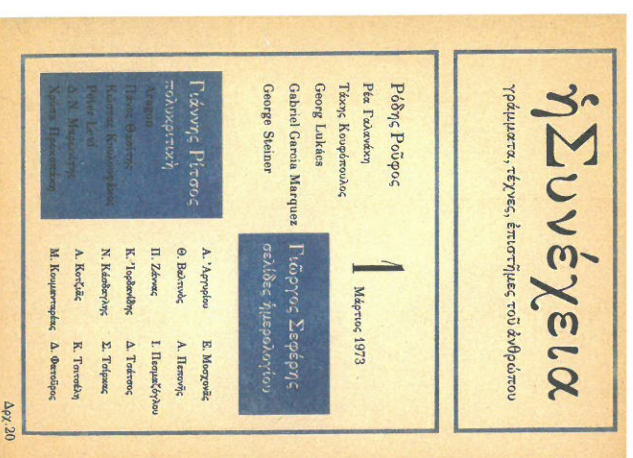
Πρώγματι, από τα *Δεκαοχτώ κείμενα* έως το περιοδικό *Η Συνέχεια*, από το *Αντί* και τον *Πολίτη* έως το *Τέταρτο* και το *Αμφί*, μπορεί κανείς να διαπιστώσει ένα «πολιτισμικό συνεχές». Συχνά όμως οι συνέχειες θαλώνουν τις ρήξεις. Οι γέφυρες που είχαν δημιουργηθεί στην περίοδο της Χούντας έκρυβαν αντιθέσεις και αντιφάσεις, που είτε προύπηρχαν (αλλά προσωρινά είχαν καλυφθεί λόγω του αντι-δικτατορικού αγώνα) είτε εμφανίζονταν ξανά τώρα με νέα ένταση. Εξάλλου, ο παλαιός τύπος του «στρατευμένου διανοούμενου», ταυτισμένος συχνά με την ένταξη στην Αριστερά (στις λογής-λογής κομμουνιστογενείς παραλλαγές της), δεν μπορούσε πια να ανταποκριθεί στις νέες πολιτικές των κομμάτων (party politics), αλλά ούτε και στον, μετέωρο έστω, θεσμικό εκσυγχρονισμό του κράτους. Ακόμη και εκεί που σημειώθηκε μια σημαντική και αξιόλογη πρόοδος (π.χ. «μεταρρύθμιση Γεωργίου Ράλλη» στην Παιδεία), οι συναισθήσεις δεν ήταν αρκετές για να προωθήσουν ένα ενιαίο και συνεκτικό μεταρρυθμιστικό σχέδιο.

Για πολλούς, η Μεταπολίτευση ήταν μια ευκαιρία για τη διαμόρφωση πολυφωνικής κουλτούρας,⁵⁰ στην οποία η πολυφωνία του αισθητικού γούστου θα μπορούσε να συνυπάρχει με την ασαφή αλλά γοητευτική έννοια της «αμφισβήτησης». Το αφήρωμα της εφ. *Τα Νέα* και ο σχετικός τόμος που εκδίδεται για την αμφισβήτηση (1977) περιλαμβάνει όχι μόνο νέα θεματολογία αλλά και νέους πρωταγωνιστές. Στο αφήρωμα που «στηνει» ο Κώστας Σταματίου συμμετέχουν ο Νίκος Πουλαντζάς, ο Δημήτρης Τσίτσος, ο Γιώργος Βέλτσος, η Λιλή Ζωγράφου,

48. Τρύφων Μαυρίδης, «Ουίτσι σε σφόνια: Μεταπολίτευση, διεθνής καπιταλισμός και εθνογραφικές πτυχές της νεωτερικότητας στην Ελλάδα», στο: Μάνος Αυγερίδης – Έφη Γαλή – Κωστής Κορνέτις (επιμ.), *Μεταπολίτευση*, ό.π., σ. 331.

49. Ελένη Χαμαλίδου, «Το πρωτοποριακό αίτημα της "ένωσης τέχνης και ζωής" στην ελληνική σύγχρονη τέχνη κατά την περίοδο 1960-1980», στο: Μάνος Αυγερίδης – Έφη Γαλή – Κωστής Κορνέτις (επιμ.), *Μεταπολίτευση*, ό.π., σ. 301. Για μερικές πολύ ενδιαφέρουσες όψεις του θέματος αυτού στον χώρο της νεολαίας, βλ. «Νεανική πολιτικοποίηση και "πολιτισμός" στα πρώτα χρόνια της Μεταπολίτευσης», ό.π., ιδίως σ. 144-149.

50. Αναφέρονται εδώ στη μεταφορά του μαγνητικού μοντέλου της πολυφωνίας στον χώρο της κουλτούρας. βλ. ενδεικτικά Michael Holquist (επιμ.), *The Dialogic Imagination: Four Essays* by M. M. Bakhtin, Austin, University of Texas Press, 1981.

Η Συνέχεια, τχ. 1, Μάρτιος 1973
Το σημαντικότερο λογοτεχνικό περιοδικό στα χρόνια της Δικτατορίας. Αποτελεί συνέχεια -εξού και η ονομασία του- των *Δεκαοχτώ Κειμένων*, των *Νέων Κειμένων* και των *Νέων Κειμένων* 2. Υπεύθυνοι έκδοσης: Αλέξανδρος Αργυρίου, Αλέξανδρος Κοτζιάς, Δ. Ν. Μαρωνίτης. Εκδόθηκαν συνολικά οχτώ τεύχη, από τον Μάρτιο ως τον Οκτώβριο του 1973.

ο Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, ο Κώστας Βεργόπουλος, η Ιωάννα Καρατζαφέρη και ο Τίτος Πατρίκιος. Στο αφήρημα αυτό μπορεί κανείς να διαπιστώσει τόσο την πολιτικοποίηση της πολιτισμικής κριτικής όσο και την πολιτισμική εξοικείωση των Ελλήνων διανοουμένων με τα αντίστοιχα ρεύματα της Ευρώπης⁵¹. Δείγμα και αυτό μιας σύγκλισης με την κουτούρα χειραφέτησης, που την ίδια περίοδο δεσπόζει στην Ευρώπη.

Η περίοδος που εξετάζουμε κλίνει με δύο ομόκεντρους κύκλους. Σε ευρωπαϊκό επίπεδο, η πτώση του Τείχους του Βερολίνου έβαλε τέλος στον «σύντομο 20ό αιώνα», στα οράματα των επαναστάσεων και στους εφιάλτες του «υπαρκτού σοσιαλισμού». Στην Ελλάδα, το παρακμιακό «οκάνδαλο Κοσκωτά» και η συγκυβέρνηση ΝΔ-Συνασπισμού οδήγησαν το πολιτικό σύστημα σε έναν υποχρεωτικό αναστοχασμό γύρω από την πολιτική κουτούρα της Μεταπολίτευσης. Από μια άποψη, θα μπορούσαμε να πούμε πως η Μεταπολίτευση ολοκληρώθηκε με την τελετουργική καύση των «φακέλων κοινωνικών φρονημάτων» στη Χαλύβουργική, το 1989. Το «ανεπιθύμητο παρελθόν»⁵² είχε παραδοθεί στις στάχτες και, έτσι, ολοκληρώθηκε και το τελευταίο επεισόδιο της «εποχής των μεταβάσεων»: από την «αποκατάσταση» της Δημοκρατίας στην «εθνική συμφιλίωση». Ακόμη και μέσα σε αυτή τη «συμφιλίωση», όμως, οι «πόλεμοι της μνήμης», οι «πόλεμοι των ταυτοτήτων», οι «πολιτισμικοί πόλεμοι» δεν είχαν τελώσει. Θα λέγαμε, μάλιστα, πως αυτοί καθόρισαν τη σχέση ανάμεσα στην εθνική ταυτότητα και την παγκοσμιοποίηση, στη δεκαετία του '90. Δύο δεκαετίες αργότερα, την εποχή της οικονομικής κρίσης, η Μεταπολίτευση θα γνώταν το συμβολικό «ανάθεμα» της μνημονιακής περιόδου. Φέτος γιορτάζουμε τα πενήντα χρόνια της. Και ξέρουμε ότι χρωστάμε πολλά στο κερδισμένο στοίχημά της.

Ο Γιάννης Παπαθεοδώρου είναι Αναπληρωτής Καθηγητής
Νεοελληνικής Φιλολογίας στο Πανεπιστήμιο Πατρών

51. Γιάννης Παπαθεοδώρου, «Αμφιβήτηση... Ναι, αλλά ποιά?», Διανοούμενοι και δημόσια σφαίρα στα πρώιμα χρόνια της Μεταπολίτευσης», στον συλλογικό τόμο: Γιάννης Δημητράκakis – Αναστασία Νάτσανα (επιμ.), *Μεταπολίτευση 1974-1981*, ό.π., σ. 211-222.

52. Βαγγέλης Καραμανωλάκης, *Οι φακέλοι κοινωνικών φρονημάτων στον 20ο αιώνα και η καταστροφή τους*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2019.

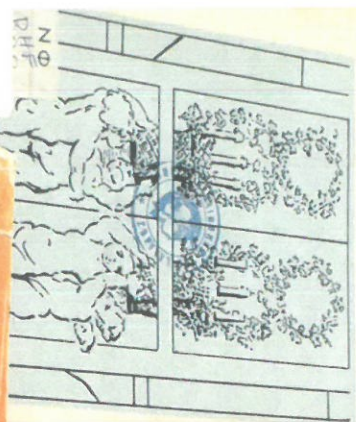
ΑΡΗΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ

ΜΥΘΙΣΤΟΡΗΜΑ

ΚΕΑΡΟΣ 1975

ΜΕΝΗΣ ΚΟΥΜΑΝΤΑΡΕΑΣ
ΒΙΟΤΕΧΝΙΑ ΥΑΛΙΚΗΝ

φιλοσοφία - πηγές

φιλοσοφικές
ερευνες

WITTGENSTEIN WITTGENSTEIN WITTGENSTEIN

WITTGENSTEIN WITTGENSTEIN WITTGENSTEIN
WITTGENSTEIN WITTGENSTEIN WITTGENSTEIN

εισαγωγή - μετάφραση - σχόλια
ΠΑΝΟΣ ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΙΔΗΣ

ΦΛΣ
2120

εθνική παιδεία

Γενιά του '70
απόδοση

ΝΦ
145
862

Μένης Κ
Η κυρία
ΝΦ
744
698

ΑΡΘΟΥΡ ΚΛΑΡΚ
2001
οδύσσεια του διαστήματος

ΣΕΙΡΑ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗΣ ΦΑΝΤΑΣΙΑΣ

ΛΟΥΚΑΣ ΘΕΟΔΩΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ

Ο ΚΑΙΛΙΑΣ
Χρονικό μιας πόλης

ΑΘΗΝΑ 1976

ΞΕΝΙΤΑΣ

ΦΛΣ
MLU
2256

ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΣ
ΕΚΘΕΣΙΣ
ΓΕΛΟΙΟΓΡΑΦΙΑΣ

International Cartoon Exhibition
Exposition Internationale de Caricature

ΑΝΤΙΦΑΣΙΣΜΟΣ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ
ΔΟΚΙΜΑ
25
BH